

AJER
AKADEMIC JOURNAL OF
EDUCATIONAL RESEARCH

ISSUE 4

**AKADEMIC JOURNAL
OF EDUCATIONAL RESEARCH (AJER)
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL**

April 2025

WWW.AJERUZ.COM

International Scientific Journal
AKADEMIC JOURNAL OF EDUCATIONAL RESEARCH (AJER)
April 2025

Tashkent 2025

ZAKI VALIDIYNING BUXORODAGI ILMIY SAFARI

Quldosheva Shahrizoda Nurali qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Tarix yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoroning xo'jaligi, jo'g'rofiyasi, tarixiga oid ma'lumotlar. Qozon universiteti tomonidan Ahmad Zaki Validiyning Turkistonga yuborilishi, Buxoroning Chorjo'y voqealaridan keyingi hayoti, Inqilobiy Qo'mita a'zolari, Buxoroning milliy askari va Turkiston milliy birligini tuzishdan iboratligi hamda o'g'li Irisning o'limi haqida fikrlar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Zaki Validiy, Buxoro, Turkiston, Markaziy Qo'mita, Inqilobiy Qo'mita, Usmon Xo'ja, Fayzulla Xo'jayev, Mirzo Abdulqodir Muhitdinov.

Boshqird xalqining yirik vakili Ahmad Zaki Validiy arab, fors, rus tillarini yaxshi bilgan, Sharq tarixi va adabiyotiga qiziqqan, rus sharqshunos olimlarining asarlari bilan yaxshi tanish bo'lgan. Shuning uchun, akademik V.V.Bartold Zaki Validiyning Sankt-Peterburg universitetining Sharq tillari fakulteti hamda o'zining tashabbusi bilan tuzilgan Xalqaro O'rta Osiyo tadqiq Komitetida faoliyat yuritishni taklif qilgan edi. Ayni bu voqealar Validiy Qozonga qaytib kelgandan keyin, professor Katanov uni Qozon universiteti tarix, arxeologiya va etnografiya jamiyati tomonidan tarixiy va etnografik tadqiqotlarni olib borish uchun Turkistonga yuborish to'g'risidagi tashabbus bo'yicha xabar bergan edi [1, 75-b]. Bu safarlarga chiqish "Qosimiya"dagi muallimlikka va imtihonlarga ta'sir qilsada, sayohatni mamnuniyat bilan qabul qiladi.

1914-yilning mart oyiga qadar davom etgan sayohat davomida Farg'ona, Samarqand va Buxoro viloyatlaridagi qo'lyozma asarlarni, shaxsiy kishilarning qo'lida bo'lgan manbalarni izlagan. Mamlakat xo'jaligi, tarixi, jo'g'rofiyasiga oid bir talay vaqf qog'ozlarini ham, boshqa ba'zi bir diniy guruhlarining kirimlari yozilgan hujjatlarni, mol haqlarining o'zgarishini ko'rsatuvchi ma'lumotlarni ham yig'gan.

Ahmad Zaki Validiy sayohati davomida Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Buxoroda bir qancha yaqin do'stlar orttirgan. Bularning ko'pchiligi unga shu yildan e'tiboran, Turkiston madaniy hayotida va keyinroq Turkiston siyosiy hayotida ishtirok etishida foydalari tegdi va har biri bilan bo'lgan do'stligidan unutilmas shirin xotiralar qoldi. Shu orada Buxoro va Samarqandga kelgan vaqtida, asosan, u yerdagi ziyolilar, qo'lyozma sohiblari, tarix va arxeologiya, etnografiya muxlislari bilan ham uchrashgan edi [2, 37-b].

Validiy Turkistonga ikki marta ilmiy safarga borgan. Xususan, ikkinchisida Buxoroga kelgach, amirning bosh vakili Nasrulloh Qushbegiga uchrashdi. Chunki bu safar ko'proq Buxoro amirligida ishlashi kerak edi. 1914-yilning iyun oyida G'uzorga kelgach, u yerning valiysi, amirning amakisi bo'lgan Said Akram to'ra Zaki Validiyning hurmat bilan kutib oladi. Bu kishi hukmdor jiyani Amir Olimdan norozi edi. Said Akram

to'ra Zaki Validiyni o'z saroyida qolib, o'g'illariga muallimlik qilishini va rus tilini o'rgatishini taklif qilgan edi. Shu tufayli ham unga saroydagi barcha qo'lyozma va kitoblarni o'rganish uchun bergan. Buxoroda uchratgan muhim asarlaridan biri XVII asrda kasonlik Mahmud ibn Vali tomonidan juda puxta yozilgan jo'g'rofiya kitobi edi. Validiy saroyda bo'lgan vaqtida, uyg'ur tilida yozilgan "Tarix qonunlari" nomli kitob borligidan xabar topgan. Biroq bu paytda kitob amir huzurida saboq berilayotganligi uchun band edi. Shu tufayli ham Zaki Validiyning keyingi kelishida shu kitobni o'rganishni tavsiya qilishadi. Bundan tashqari yana Buxoro va Xurosonning o'n yettinchi asrdan keyingi tarixiga oid asarlarni topgan. Shularning biri, XVII asrda Buxoroda o'zbek shoiri Imomiy tomonidan yozilgan "Xonlar tarixi" yoki "Xonnoma" nomli burungi turk dostonlar majmuasi edi. O'sha asarning 1948-yilda Turkiyada yozilgan forscha nusxasi haqida, 1954-yilda Kembrijdagi sharqshunoslar kongresida Validiy ma'ruza qilgan va Gollandiyada nashr etilgan. [3, 38-39 b].

Zaki Validiy o'zining Shahobiddin Marjoniy to'g'risidagi asarida qayd etishicha, o'sha davrlarda Buxoro madrasalarida 15 ga yaqin kutubxona mavjud bo'lib, ular amir Nasrulloh davrida butunlay yakson qilinib, e'tibordan chetda qolgan. Samarqandda Marjoniyning ustoz, 1849-yilda vafot etgan qozi Abu Said Samarqandiyning kutubxonasi o'z tarixiy mavzusiga ko'ra eng boy kutubxona hisoblangan. Uning qayd etishicha, ushbu kutubxonaning bir qismi samarqandlik sharqshunos V.L.Vyatkinning qo'liga o'tgan [4, 393-395 b].

O'sha vaqtdagi Chorjo'y voqealari tufayli, Zaki Validiy Buxorodagi To'ra Mirzo Abdulvohid ismli tanishining uyiga 1920-yilning 31-dekabrida keladi. Mirzo Abdulvohid Buxoroning tojikcha hamda turkcha asarlar yozgan ikki tilli ziyoli bir adibi va shoiridir. Ayni shu vaqtda Buxoroda hukumat tuzilayotgan edi. Lekin u bir necha oydan keyingina shakllandi. Inqilobiy Qo'mita a'zolari deyilganlarning bir qismi Markaziy Qo'mita tashkil etib, unga Mirzo Abdulqodir rais edi. Ikkinchi qismi Ijroiya Qo'mita deyilib, unga Fayzulla Xo'jayev rais bo'ldi. Maorif noziri -Orif Yo'ldosh, moliya noziri-Usmon Xo'ja, harbiy nozir- Abdulhamid Orif, tashqi ishlar noziri-Hoshim Shoyiq, ichki ishlar noziri-Muyinjon, adliya noziri- Mirza Abdurahim, bir oz vaqtdan keyin esa Usmon Xo'ja Markaziy Qo'mitaning raisi bo'ladi. Usmon Xo'ja O'shdan Otaxo'ja ismli xo'jalar avlodidan chiqqan bir savdogarning o'g'li bo'lib, Buxoroda madrasada tahsil olganidan keyin, 1910-yilda Istanbulga kelib, u yerda Buxoro yoshlari uchun o'quv-tarbiya yurti tashkil qilgan. Turkiyadan qaytgach, Buxoroda Qrimdagi G'aspirali maktabi kabi usuli jadid maktabi ochgan, gazetalar chiqargan edi. Fayzulla Xo'jayev kabi Usmon Xo'ja ham inqilobiy voqealar ichida yuruvchilardan edi.

Fayzulla Xo'jayev esa buxorolik Qosim Shayx degan xo'jalar avlodidan chiqqan millioner bir oiladan edi. Mustaqil tarzda ruschani o'rgangan. O'z vaqtida savdo ishlari bilan Olmoniyaga ham borgan, u yerda biroz ruschani o'rgangan edi. Mirzo Abdulqodir Muhitdinov esa davlat xizmatchilari oilasidan, shuning uchun o'z ismiga "mirzo"

qo'shimchasini qo'shgan. Ehtimol, bu arboblarning orasida eng ziyolisi shu kishi bo'lgandir. Buxoro jadidchilarining hammasi ham Buxoro amirini yiqitish yo'lida ruslar bilan hamkorlikda bo'lganlar. Lekin ular ruslarning bosqiniga, cheksiz hukmronliklariga qarshi turdilar [5, 103-b].

Zaki Validiyning jadidlarning uylariga borib yig'ilishib o'tirishidan asosiy vazifasi-qulatilgan amirga qarshi kurashni davom ettirish niqobi ostida Buxoroning milliy askarini tuzish, Xivadan, Turkmaniston, Qozog'istondan vakillar chaqirib, Turkiston milliy birligini tuzishdan iborat edi. Ishga tayyorgarlik tariqasida Boshqirdiston, Qozog'istonning hammayog'iga, G'uljadagi yaponlarga, Farg'onadagi bosmachilarning boshliqlariga Validiy o'z odamlarini yuborgan, shuningdek, qozoq ziyolilari ham birin-ketin yig'ila boshlagan. Bu paytda qozoqlar bilan o'zbeklarning maslahati uzoq davom etdi. Nihoyat, maslahatlar oqibatida O'zbekistonda sotsialistik bo'lmagan va dinga tayanuvchi jadidlar firqasi, sotsialistik "Erk" partiyasi, qozoqlarning "Alash Urda firqasi"dan iborat uch partiya birlashib, yetti banddan iborat Ahmad Zaki Validiy tayyorlab bergan "Umum platform"ni qabul etdi. Bu bandlar mohiyati quyidagilardan iborat edi.

- 1) Milliy mustaqillik
- 2) Demokratik jumhuriyat
- 3) Milliy askarlik (armiya)
- 4) Iqtisodiy idora, temiryo'llar qurish, kanallar qazish, Turkistonning asl mustaqilligi manfaatlariga mos tushmog'i lozim
- 5) Maorifni bugungi kun kamolotiga ko'tarish hamda Yevropa madaniyatiga Rossiya vositachilgisiz ham jalb qilish choralarini qidirish
- 6) Maktablar va mamlakatning tabiiy boyligidan foydalanish, umuman milliy masalalarni mamlakatda yashayotgan millatlarning soniga qarab hal qilish
- 7) Dinga to'la hurriyat berib, din bilan dunyo kishilarini aralashtirmaslik.

Shunday qilib, mamlakatda biri liberal, ikkinchisi sotsialist bo'lgan ikki partiya tartiboti tuzilib, umumiy dastur asosida ularni birlashtiruvchi boshqaruv mezonini qabul qilindi. Bunday qaror hammaga ma'qul tushdi. Bu vaqtda, Validiyning o'g'li Iris bilan xotini Nafisa Xivada edi. Ular ham Validiydan so'ng Buxoroga kelishadi. Shu yili Buxoro atrofida bezgak kasalligi keng tarqaldi. Bu yuqumli kasallik tufayli Zaki Validiy ham o'g'lidan ajraladi. O'g'lini Abdullaxon davrida yashab, 1588-yilda vafot etgan shoir Mushfiqiy maqbarasiga dafn etishgan. Bu qadimiy qabristonda marhumlarni eski mozorlarni ochib joylashtirar edilar. Qabrtoshda Mushfiqiyning "sening qayg'uyingdan ko'nglimiz zor yig'lamoqda, go'yo yo'qolding-u, yana topiladigandeksan, yuzimizni xasratimizdan oqqan qonli yosh bilan yuvmoqdamiz" degan ma'nodagi satrlarni bitishni Ahmad Zaki Validiy buyurgan edi. O'sha vaqtda, Turkistonda shifokor yoki hamshira topib bo'lmagandi. Validiyning buxorolik do'sti Nazar To'qsobaning topib kelmagan dori-

darmoni qolmadi, lekin o'g'lini o'lim changalidan saqlab qololmadi. Ahmad Zaki Validiyning bu payt eng og'ir kunlaridan biri edi.

Shunday qilib, Ahmad Zaki Validiy Buxoroga qilgan sayohati davomida og'ir kunlar bilan birga yaxshi kunlarni ham boshidan o'tqizdi. Xususan, bu sayohat davomida Temuriylar tarixiga oid bo'lgan 40 dan ortiq asar va maqolalarni tahlil qilib chiqqanligi bunga yorqin misoldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдурахмонов М., А.Зоҳидий, А.З.Валидий Туғоннинг Туркистонга илмий сафари (1913-1914-йиллар) -Тошкент. Фан. 1997. 75 б.
- 2.Абдурахмонов М. Научная деятельность А.З.Валидова в Туркестане-Ташкент. “Фан”, 2004. 37 с.
- 3.Ахмад Заки Валидий Туғон. “Хотиралар”. Туркистонда мустақиллик ва озодлик учун курашлар тарихи. Тошкент-“Истикбол нури”. 2014. 38-39 б.
- 4.Валиди А.З. “Диван” Махтумкули ...// Шуро. Оренбург.1913. 393-395 б.
- 5.Ахмад Заки Валидий Туғон. “Бўлингани бўри ер”. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан. Тошкент-“Адолат”. 1997.103-б.

AKADEMIC JOURNAL OF EDUCATIONAL RESEARCH (AJER)
international scientific journal
3-son

Nashr qilingan sana: 29.03.2025.
Shrift: "Times New Roman".

“ACADEMIC JOURNAL” MCHJ

Manzil: 700096, Toshkent shahri, Chilozor tumani, Bog‘iston ko‘chasi, 116/6.
www.ajeruz.com, info@ajeruz.com, +998950457172